

ПОЗИТИВІСТСЬКИЙ ТА КОНСТРУКТИВІСТСЬКИЙ ПІДХОДИ ДО ДЕВІАНТНОСТІ

Важливою характеристикою сучасного суспільства є системні трансформації, що відбуваються у найрізноманітніших сферах. Зміни та наслідки розвитку суспільства стосуються не тільки політичної або економічної складових, але й впливають на соціалізацію особистості та на повсякденне життя. На думку П. Штомпки, сучасна особистість починає опановувати наступні риси: відкритість до експериментів, інновацій та змін; схвалення плюралізму в думках; орієнтація на сьогоднішнє і майбутнє, що веде до економії часу; впевненість у власній здатності контролювати природні, політичні та соціальні процеси. Але, з іншого боку, надмірна відкритість особистості веде до культурної травми та певної особистісної дезінтеграції [1]. Соціальна гнучкість сучасної людини, з одного боку, є важливою для швидкого пристосування до соціальних змін, але з іншого - може привести до негативної трансформації ціннісно-нормативної системи [2]. Сучасна особистість перебуває у безперервним пошуку ідентичності, балансує між нормативністю, що лежить в основі прагнення до відчуття екзистенційної безпеки та запереченням загальноприйнятих практик повсякденного життя. Будь-яка зміна, яку можна описати за допомогою термінів “модернізація”, “трансформація” або “інновація”, на початку свого виникнення завжди передбачає заперечення нормативності, тобто має ознаки девіантності, неправильності, абсурдності [3]. Категорія девіації не тільки у соціології, але й у практиках повсякденного життя набуває у теперішній час нового значення та означення. Саме тому змістовна наповненість даної категорії потребує ґрунтовного аналізу, окреслення її репрезентації та структурування.

Складність категорійної визначеності девіації, зокрема, виявляється у наступних дискурсах. По-перше, існування культурного та історичного релятивізму знаходить прояв у часовій та просторовій змінності оцінок окремих форм поведінки, що приводить до понятійної та ціннісної невизначеності нормативної системи. По-друге, зміна нормативного консенсусу впливає на оцінку доречності-недоречності певних видів активності. По-третє, деякі соціальні групи, порівняно з іншими, мають більше можливостей для визначення та оцінки тих чи інших форм поведінки як девіантних.

У соціології суперечливість визначень поняття «девіації» пов’язана з існуванням таких напрямків як позитивізм та соціальний конструктивізм. Позитивістська точка зору окреслює відхилення як певну реальність, як об’єктивність та абсолютність, а конструктивізм намагається сфокусуватись на її релятивізмі та відносності.

Позитивістська точка зору включає розуміння девіації як очевидної, реальної, закономірної та вторинної.

Очевидність девіації полягає у тому, що вона розглядається як абсолютно реальна поведінка, що базується на певних якостях суб’єкта або об’єкта. На початку свого зародження указана точка зору активно підтримувалась криміналістами. Вважалося, що злочинці мають певні риси обличчя та будови тіла, які їх відрізняють від законослухняних людей, при цьому такі особливості є вродженими [4], [5]. З часом кримінологія, відійшовши від орієнтації на соматичні та біологічні маркери девіантів, переключилась на вивчення психологічних особливостей злочинців, описуючи притаманні їм риси невричності, психопатій, залежності тощо [6], [7].

Сучасні кримінологи, відійшовши від використання тілесних та психологічних характеристик для пояснення відхилень, активно займаються вивченням структури та функціонування головного мозку, знаходячи у ньому маркери, що свідчать про можливість девіантної поведінки [8].

Слабкою ланкою послідовників розуміння девіації як безумовної очевидності є необхідність пояснення, яким чином індивід, що скоїв девіантний вчинок, набуває статусу девіанта. У межах даного підходу девіантність у людини, яка не скоїла злочин, розглядається як латентний стан, що прихований у структурі характеру, будові мозку тощо. Але, у будь-якому разі, сучасна кримінологія погоджується з тим, що соціальні умови сприяють формуванню

злочинної поведінки. Ці умови, як правило, розглядаються у якості пускових механізмів абсолютної девіантності [9].

Реальність девіації полягає у тому, що вона розглядається у формі об'єкта, який можна вивчати та спостерігати, подібно іншим фізичним явищам. Об'єктивне існування девіантності репрезентується за допомогою офіційних звітів, статистичних показників про рівень злочинної поведінки, її якісні характеристики, тощо. З іншого боку, представники офіційних органів, що надають інформацію про ті чи інші відхилення, визнають, що значна кількість відхилень не потрапляє до офіційної статистики. Крім того, як зазначає Я. Гілінський, можлива свідомо або випадкова фальсифікація статистичних показників, що збирають різні відомства. Таким чином, реальність девіації набуває параметрів відносності [10].

В основі вивчення девіації як об'єктивної реальності лежить розділення між суб'єктом (вченим, що вивчає явище девіації) та самою девіацією. В результаті виникає, так би мовити, подвоєння реальності, коли «світи» девіантності та нормальності розглядаються як такі, що існують у різних вимірах. Подібна ситуація породжує хибне розуміння того, що девіацію ми можемо оцінити об'єктивно та неупереджено. Це відноситься як до реальних соціальних груп, які внаслідок своєї професійної діяльності займаються оцінкою поведінки як нормальної або девіантної (судді, міліція, психіатри), так і до вчених, що вивчають, описують та класифікують поведінку, орієнтуючись, на їх погляд, на об'єктивну наукову реальність. Виходячи з того, що наукова термінологія дійсно використовується для оцінювання та категоризації поведінки, її неупередженість насправді має не тільки теоретичне, але, насамперед, практичне значення та реальний відголос. Як приклад, можна навести зміну термінів, які використовуються для того, щоб означити стан людини, яка отримала такий діагноз як СНІД. Замість виразу «хворий на СНІД», зараз широко використовується висловлювання «людина, що живе зі СНІДом».

У межах позитивістського підходу девіація також описується з використанням категорії закономірності. Вважається, що відхилення завжди має певну причину, тобто воно викликається силами, які виступають зовнішніми по відношенню до самого девіанта. Факторами, що можуть спровокувати девіантну поведінку, вважаються генетичні аномалії, психологічні відхилення, недоліки сімейного виховання, соціальні негаразди тощо [11]. Сам девіант виступає об'єктом, поведінка якого спричинена різноманітними впливами, який не має, таким чином, свободи волі та можливості вибору.

Розуміння вторинності девіації полягає у тому, що більш важливою вважається норма, тому що вона задає правила існування соціуму та сприяє його розвитку, стабільності та власне існуванню як такому. Наявність нормативного консенсусу забезпечує життєдіяльність суспільства та його окремих складових. Відхилення приводить до наростання нестабільності, хаосу і, врешті решт, може стати умовою зникнення певного соціального утворення. Таким чином, по відношенню до соціуму норма є фактором формо- та змістотворення, а девіація вторинною ознакою, що перешкоджає його нормальному функціонуванню [12]. Певний дисонанс у дихотомію позитивності норми та негативності девіації привносять чисельні факти обернення девіації у свою протилежність та реально існуючий вплив різного роду так званих «відхилень» на розвиток соціуму. Цей факт у межах позитивістського підходу пояснюється подвоєнням дихотомії, у даному випадку – у межах самої девіації та виділенням позитивних та негативних відхилень [13].

Таким чином, позитивістський підхід до девіації базується на наступних припущеннях: (1) девіантність є абсолютно реальним явищем; вона має певні якості, що відрізняють її від нормальної поведінки, (2) відхилення є об'єктом спостереження, який можна вивчати об'єктивно,

(3) відхилення викликається сукупністю факторів, що обмежують свободу вибору суб'єкта діяльності, і (4) девіація є вторинним явищем по відношенню до норми.

Конструктивістський погляд на відхилення виникає у 1960-х роках ХХ століття [14]. Його основні постулати: відносність, суб'єктивізм, добровільність та холізм. Конструктивісти дотримуються думки, що девіація сама по собі не має власних сутнісних характеристик. Оцінка певної поведінки як девіантної базується не на об'єктивній обумовленості, але є результатом суб'єктивних оцінок інших людей, окремих соціальних груп тощо. Іншими словами, існування девіації є результатом зовнішнього оцінювання і представляє собою певну ментальну конструкцію [15]. Не можна стверджувати, що процес конструктивістського означення

створює девіацію, але він її категоризує, перетворює неструктурований фон на зрозумілий об'єкт [16].

Іншими словами, без необхідного означення девіація «не існує» для суспільної свідомості. Як приклад можна навести вживання алкоголю, який приводить до передчасної смерті, впливає на народження дітей з патологією, є причиною злочинів, негативно впливає на головний мозок тощо. Незважаючи на переконливі факти, вживання алкоголю не вважається девіантною поведінкою (мова йде, зокрема, про нашу країну). Зрозуміло, що виробництво алкоголю має значну економічну вигоду для держави та окремих соціальних груп, які можуть впливати на формування суспільних цінностей та підтримувати думку щодо нормальності та бажаності вживання алкогольних напоїв.

Виходячи з припущення, що відхилення існує у площині соціальних оцінок та є результатом соціального маркування, соціальні конструктивісти ухиляються від вивчення девіацій як таких, зосереджуючись на соціальних групах, що виступають суб'єктами маркування (правоохоронні органи, лікарі, вчені), тим самим підкреслюючи її відносність. Закономірним наслідком є перехід від вивчення відмінностей між девіантними та нормальними вчинками (герой-злочин, святий-божевільний, вродливий-потворний) до оцінки семантичного потенціалу мовлення. Слова-означення перетворюють явище на предмет, що відноситься до певного класу. Конкретні дослідження виявили картину значної варіативності та відносності оцінок нормальної та девіантної поведінки у залежності від часово-просторових та нарративних характеристик [17].

Явище відносності девіації подвоюється, що знаходить прояв не тільки у залежності девіації від правових, соціальних та культурних норм, але й у реагуванні людей на певні відхилення. Відсутність реакції на певне явище як на девіантне практично перетворює його на статистичну норму, незважаючи на існування формальних критеріїв, що відносять його до відхилення [18].

Суб'єктивізм девіантності в очах конструктивістів базується на існуванні упередженості, що лежить в основі оцінювання соціальних (активних) суб'єктів на відміну від оцінок інших (пасивних) об'єктів (речі, природа). Стикаючись з соціальними (активними) суб'єктами, індивід відноситься до них крізь призму власних уявлень, і тільки після цього починає давати йому оцінки.

Визнання девіантності суб'єктивним конструктом є не тільки науковим фактом, воно неминуче пов'язане з розумінням людської гідності та свободи. Наприклад, визнання пацієнтів психіатричних лікарень обмежено дієздатними, тобто нездатними контролювати власну поведінку, породило репресивну психіатрію [19].

Постулат суб'єктивізму змінює відношення між нормою та девіацією – з вторинного конструкту девіація перетворюється на рівнозначний елемент суспільного життя поряд нормальною поведінкою. Крім того, змінюється вектор аналізу девіантної поведінки – суб'єкт зовнішньої оцінки практично нівелюється, а на перший план виходить можливість пережити досвід Іншого не з позиції глядача, а у якості учасника певної дії. Розуміння реальних причин поведінки стає можливим при прийнятті внутрішніх, суб'єктивних факторів, що спонукали до певних дій.

Конструктивісти підкреслюють, що зовнішня оцінка девіації описує її як певне аморальне, неприємне чи відразливе явище, яке потрібно контролювати, виправляти або усувати, залишаючись поза даним відхиленням. В результаті, дослідник (зовнішній спостерігач) отримує набір зовнішніх фактів щодо причин певного відхилення (наприклад, бідність, знижена самооцінка, безробіття) без інформації про носія – суб'єкта девіації [20]. Безумовно, знання про причини девіації може бути використаним для їх корекції, але воно не дає можливості дізнатись про реальні мотиви, що спонукають людину демонструвати девіантну поведінку. Наприклад, низький прожитковий рівень може спонукати індивіда скоїти правопорушення, але мотиви, що лежать в основі злочину, можуть бути різними (допомогти родині або мати можливість розважатись). Саме тому конструктивісти вважають, що більш об'єктивне розуміння девіантної поведінки повинно спиратись саме на суб'єктивний підхід, що передбачає певну, так би мовити, наукову емпатію з девіантом з метою кращого розуміння його позиції та інтерпретування його дій. Саме тому у межах конструктивістського підходу досить широко використовуються різноманітні етнографічні методи вивчення девіації –

спостереження, кейс-стаді, глибинні інтерв'ю тощо.

Конструктивістський підхід стверджує, що девіантна поведінка є актом вільного вибору, виразом людської волі або бажання. На думку конструктивістів, якщо поведінка пояснюється як результат зовнішніх впливів, це може привести до надмірно спрощеної інтерпретації людської активності, що починає розумітись як безцільний акт механічного реагування на подразники. Девіація як акт вільного вибору може знайти відображення, зокрема, у формі своєрідної адаптації, бути способом реагування на зовнішні чинники у вигляді індивідуальної стратегії поведінки [21].

Холістичний підхід до вивчення девіації дозволяє уникнути механістичного розділення між нормою та відхиленням, яке фактично є теоретичним конструктом, спрямованим на підкреслення відмінностей між крайніми варіантами. У реальності, по-перше, нормальне та девіантне існують у вигляді безперервності буття, постійно перетворюючись на проникаючи одно в одне; по-друге, категорії «норми» та «девіації» набувають сенсу тільки при наявності власної протилежності; по-третє, відхилення (навіть негативне) може позитивно впливати на соціальні процеси. Іншими словами, норма та девіація повинні розглядатись як окремі реалізації соціального буття, що є цілісним та неподільним, яке допускає формування теоретичних конструктів, але не може бути зведеним до них.

Глибокий та продуктивний аналіз явища девіантності є можливим тільки за умови використання комплексного підходу, що враховує як позитивістський, так і конструктивістський підходи. Девіація, дійсно, з одного боку, є актом реальної дії, яку можна спостерігати, оцінювати та враховувати у статистичних показниках. З іншого боку, девіація є результатом соціального конструювання, який використовується для розмежування якості різних форм поведінки. Одне розуміння девіації не може існувати без іншого. Наприклад, якщо реальна девіантна дія відсутня, то відсутня і сама девіація, в той же час, відсутність можливості позначення данної дії як девіантної теж робить її «невидимою» для спостерігача (як дослідника, так і суспільства в цілому).

З іншого боку, використання конструктивістського або позитивістського підходів до аналізу девіантності є доречним у різних контекстах. Наприклад, використання позитивістської точки зору буде справедливим при вивченні форм девіацій, які суспільство вважає серйозними (або тяжкими) злочинами. Це, наприклад, вбивство, зґвалтування, пограбування тощо. Ці форми поведінки досить легко фіксувати за допомогою різноманітних статистичних показників, вони викликають широкий резонанс з боку суспільства, за своєю природою є шкідливими. Таку поведінку досить легко вивчати, тому що дослідники легко дистанціюються від неї, внаслідок чого розглядають її досить об'єктивно, без співпереживання або романтизації. Об'єктивний підхід, у свою чергу, диктує орієнтацію на вивчення причин, що спричинили певні відхилення.

Конструктивістський підхід буде ефективним для аналізу відхилень, що не спричиняють серйозної шкоди іншим людям. У даному випадкові краще використовувати теорію ярликів, що підкреслює не тільки відносність девіації, але й показує інтереси конкретних соціальних груп, що маркують певну поведінку. Крім того, конструктивістський погляд на девіацію може сприяти формуванню більш толерантного та гуманного відношення до людей, що оцінюються як девіанти. Наприклад, зміна погляду на дітей з розумовою відсталістю (дебілізм) привела до конструювання спеціальних методик, які дозволяють таким дітям набути необхідних соціальних навичок та роблять їх більш адаптованими. Як результат, суспільство не тільки відкрило незнайомий для себе світ людини з вадами розвитку, але й познайомилось з творчістю таких людей (відкрило суб'єктивні переживання «Іншого»). Співпереживання девіантам породжує розуміння того, що вони є активними суб'єктами, а це означає можливість діалогу, взаєморозуміння та (за необхідністю) – продуктивної корекції.

Позитивістський та конструктивістський підходи, крім того, відрізняються рівнем консенсусу щодо рівня та означення. З одного боку, позитивісти у більшій мірі схильні підкреслювати принципову різницю між нормою та відхиленням, орієнтуючись на реальне існування девіацій. З іншого боку, девіантність з погляду конструктивістів має нематеріальний характер, і тому не може бути зафіксованою на рівні окремих соціальних структур. Об'єднання указаних точок зору дасть можливість сформувати розуміння девіантної поведінки не як дискретного об'єкту, що безумовно та принципово відрізняється від нормального. Замість

цього ми можемо розглядати девіацію як дію, що розташована на певному континуумі, на одному полюсі якого знаходиться безумовна (ідеальна) норма, а на іншому – така ж безумовна та ідеальна девіація. Реальні форми девіантної поведінки завжди будуть знаходитись між цими полюсами, наближаючись до них, але ніколи не співпадаючи з ними. Таким чином, девіантна поведінка може аналізуватись з позицій її рівня або міри, але не з позицій родових відмінностей або дихотомії «норма-девіація».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка; [Пер. сангл., подред. В. А. Ядова]. — М.: Аспект-Пресс, 1996. — 223 с.
2. Кривошеев В.В. Короткие жизненные проекты: проявление аномии в современном обществе / В.В. Кривошеев // Социологические исследования. - 2009. - С.59-60.
3. Гишинский Я.И. Творчество: норма или отклонение? / Я. И. Гишинский // Социологические исследования. - 1990. - №2. - С.41-49.
4. Ломброзо Ч. Преступный человек: [пер. с ит.] / Чезаре Ломброзо. – М.: Эксмо; МИДГАРД, 2005. – 876С.
5. Психология индивидуальных различий. Тексты / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М.: МГУ, 1982. – 320 с.
6. Личко А. Е. Подростковая психиатрия (Руководство для врачей). — Л.: Медицина, 1979. — 336 с.
7. Криминология / Под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. – Норма, 2009. – 800 с.
8. Moskowitz S. Criminal Minds Are Different From Yours, Brain Scans Reveal [Електронний ресурс] / Live Science. - Режим доступу: <http://www.livescience.com/13083-criminals-brain-neuroscience-ethics.html>.
9. Рущенко І.П. Соціологія злочинності: Монографія. – Харків: Вид-во Націон. ун-ту внутр. справ, 2001. – 370 с.
10. Гишинский Я. И. Девиантное поведение в Санкт-Петербурге: на фоне российской действительности эпохи постперестройки [Електронний ресурс] / Я. И. Гишинский // Мир России. – 1995. – Т. IV. – № 2. – С. 127-128. - Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/045/939/1216/008Gilinskij.pdf>.
11. Пятунин В. А. Девиантное поведение несовершеннолетних: современные тенденции [Електронний ресурс] / В. А. Пятунин. – Москва: РОО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2010. – 282 с. - Режим доступу: <http://www.prison.org/lib/Deviant%20behavior%20of%20juveniles,%20Pyatunin.pdf>
12. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения: Учебное пособие для вузов. [Електронний ресурс]. — М.: ТЦ Сфера, 2001. - 160 с. - Режим доступу: <http://bugabooks.com/book/212-psihologiya-deviantnogo-povedeniya/2-annotaciya.html>
13. Гишинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» / Я. И. Гишинский. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. – 520 с.
14. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. — М.: «Медиум», 1995. — 323 с.
15. Гишинский Я. Конструирование девиантности / Я. И. Гишинский // Феноменология и профилактика девиантного поведения. – Т.1. – Краснодар: Краснодарский университет МВД РФ, 2008. – С.86-94.
16. Гишинский Я., Гольберт В. Институциональные эффекты девиантности и социального контроля / Я. И. Гишинский, В. Гольберт // Российский криминологический взгляд. – №1. – 2009. – С. 218-233.
17. Конструирование девиантности / Монография. Сост. Я. И. Гишинский. - СПб.: Издательство ДЕАН, 2011. - 224 с.
18. Осипова О.С. Девиантное поведение: благо или зло? / О.С.Осипова // Социс. – 1998. - № 9. – С. 106-109.
19. Власова О.А. Антипсихиатрия: становление и развитие. Монография. Москва: Изд-во РГСУ «Союз», 2006. – 221 с.
20. Апинян Г.В. Девиация как социокультурный феномен / Г.В. Апинян // Образовательные стратегии переходного общества антропология и социокультурная идентичность. Материалы II научной конференции. – СПб: Институт телевидения, бизнеса и дизайна, 2009. – С. 171-174.
21. Бурдьё П. Социальное пространство: поля и практики: Пер. с фр. / Сост., общ. ред. пер. и послесл. Н.А. Шматко. – СПб.: Алетейя; М.: Институт экспериментальной социологии, 2005. – 576 с.

АНОТАЦІЯ

Іванова Т. ПОЗИТИВІСТСЬКИЙ ТА КОНСТРУКТИВІСТСЬКИЙ ПІДХОДИ ДО ДЕВІАНТНОСТІ
 Проаналізовано позитивістський та конструктивістський підходи до розуміння девіантності. Показано, що позитивізм розглядає девіацію як очевидну, реальну, закономірну і вторинну. Конструктивізм підходить до розуміння девіації з позицій відносності, суб'єктивізму, добровільності

*та холізму. Об'єднання підходів дає можливість сформувати цілісне розуміння девіації.
Ключові слова: девіація, конструктивізм, позитивізм, норма.*

SUMMARY

Ivanova T. POSITIVIST AND CONSTRUCTIVIST APPROACH TO DEVIANCE

Analyzed the positivist and constructivist approaches to understanding of deviance. Is shown that the positivism considers deviation as obvious, real, natural and secondary. Constructivism approaches to the understanding of deviation from the position of relativity, subjectivism, voluntarism and holism. Combining approaches makes it possible to form a holistic understanding of deviation.

Keywords: deviation, constructivism, positivism norm.